

EMIL PANAITESCU* ȘI COLUMNA LUI TRAIAN EMIL PANAITESCU AND TRAJAN'S COLUMN

Ioan Opreș

Abstract

The historian and archaeologist Emil Panaitescu (18.II.1885-20.II.1958) became known due to the promotion of the classical studies at the University in Cluj and as well as by the direction of the reputed Romania School in Rome, namely *Accademia di Romania* (1929-1940). From this position he sustained and followed the grandiose project of copying the Trajan's Column, an endeavour supported also by the management of the Vatican Museums, including the help given by Pope Pius XII.

The correspondence presented in this study shows the laborious documentation undertaken by the Romanian scholar from a historiography point of view regarding Trajan's Column and the generous financial support directly granted by the Holy See for editing a monographic volume dedicated to this outstanding ancient monumental ensemble.

The copy of the Column - brought in the 60's at Bucharest - is nowadays a genuine symbol, exhibited in the benefit of those interested on the Dacia's history.

Key words: Trajan's column, Emil Panaitescu, historical correspondence

Columna lui Traian de la Roma și semnificația ei pentru români au înflăcărat imaginația multor generații. Unii au călătorit acolo numai pentru a vedea cu ochii lor istoria neamului. În veacul al XIX-lea¹, elitele au lansat ideea ca o copie a Columnei să fie adusă în România.

În 1937 un comitet de inițiativă compus din Mihail Manoilescu, Ion Petrovici și Istrate Micescu a declanșat proiectul de a aduce și instala la București, într-o piață publică, o replică a Columnei lui Traian².

---

* Despre biografia și demersul profesional al istoricului, vezi la Carmen Burcea, *La cronistoria dell'Accademia di Romania in Roma, con particolare riguardo al epoca di Emil Panaitescu*, sub tipar.

¹ Istoria acestui deziderat - enunțat din 1867 de către Mihail Kogălniceanu, în „Românul” din 9 februarie, apoi reluat de Al. Odobescu și V. A. Urechia, urmați de N. Iorga în 1907, Al. Tzigara-Samurcaș în 1912 -, la Lucia Țeposu-Marinescu, George Trohani, *Copia Columnei lui Traian la București (La Copia della Colonna Traiana a Bucarest)*, p. 51-57, cu bibliografie; Lucia Marinescu, *Monumente de artă ale epocii lui Traian*, în *Muzeul Național de Istorie a României, Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei*, Editura Curtea Veche, București, 2006, p. 348-352.

² Proiect anunțat în *Afirmări românești: Columna lui Traian la București*, în „România eroică”, București, an I, nr. 5-6, sept. - oct., 1937, p. 143.

O atare lucrare presupunea însă copierea acesteia, operațiune complexă și de durată pentru acel timp, ba chiar costisitoare. Proiectul în sine a dobândit o largă adeziune, fiind sprijinit de importante cercuri politice, diplomatice și universitare, care i-au inclus pe câțiva miniștri ai României în frunte cu I. D. Zamfirescu și a fost asumat, voluntar, de către directorul Școlii Române de la Roma, arheologul Emil Panaitescu. Acesta scrisese încă în 1920, articolul *Colonna Traiana nella luce delle nuove ricerche*. Ulterior, ca universitar și fruntaș politic liberal, a revenit cu insistență asupra ideii.

Ministrul României I. D. Zamfirescu a recunoscut într-o scrisoare datată 25 martie 1940 (scrisă la Copenhaga), că inițiativa-i aparține arheologului, el doar „propovăduind luarea din timp a măsurilor necesare pentru clădirea unui lăcaș adecvat adăpostirii acelei însemnate mărturie”³.

Relațiile preferențiale pe care Panaitescu le stabilise cu șeful statului italian, Benito Mussolini, la nivelul elitei culturale, dar și la Vatican, garantau reușita unei atât de dificile lucrări.

Ca director la Școala Română de la Roma, istoricul Emil Panaitescu și-a asociat acest proiect punând în slujba lui relații și cunoștințe influente. Pentru copia Columnei, energicul și neobositul Al. Tzigara-Samurcaș s-a angajat alături de cel care îi găzduia, la Școală, talentata sa fiică, Ana. La 4 octombrie 1934 îi scria directorului Școlii că a expus cazul Columnei regelui Carol al II-lea, primului ministru Dr. C. Angelescu, lui V. Slăvescu și că „toți sunt de părere că trebuie să avem mulagiile; singur dl Slăvescu se plânge că 2 milioane e prea mult”⁴. I-a sugerat o reducere crezând că „voi învinge acest ultim obstacol”, el făcând lobby prin mijloacele presei și legăturile de prietenie.

Atunci când, în octombrie 1940, guvernul român - prin ministrul legionar Traian Brăileanu - l-a revocat din funcție, Panaitescu a cerut o amânare motivată precis: „să termin studiul și ediția mare pe care o pregătesc pentru Direcția Muzeelor Vaticanului, care o publică pe socoteala sa, despre Coloana Traiană și să văd adusă la București reproducerea completă a Coloanei”⁵. De mai bine de 3 ani lucra deja la supravegherea confecționării replicii și pregătea documentarea pentru monografia închinată acesteia, astfel că și-a pledat cauza punând accente: „N-ar fi păcat să n-o pot duce la sfârșit?”, căci urmează ca după împlinire „să vină alții mai tineri, mai buni și să facă lucruri mai frumoase, mai utile și mai mărețe decât am putut eu îndeplini!”⁶.

³ Vezi scrisoarea cu antetul Legației României-Copenhaga, 25.III.1940, în Arhivele Naționale ale României (A.N.R.), *Fond Em. Panaitescu*, dosar 8, f. 140.

⁴ Vezi A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, *idem*, f. 21, scrisoare cu antetul Muzeului de Artă Națională Carol I, București, Șos. Kiseleff 3, 5.X.1934.

⁵ În memoriul către Ministerul Educației Naționale și Cultelor, scris pe hârtie cu antetul Școlii Române din Roma, nr. 601/ 10.X.1940, A.N.R., fondul cit., dosar 267, f. 2.

⁶ *Idem*.

Legionarii nu i-au oferit însă lui Emil Panaitescu o atare soluție, fiind revocat din funcție la 1 noiembrie 1940, când în locul său a venit Scarlat Lambrino.

Desigur că soția sa împărtășește importanța lucrării lui Panaitescu, de vreme ce, la 6 noiembrie 1940, intervenea în sprijinul său într-o scrisoare adresată mamei: „*Il doit finir un travail, unique jusqu'à present, sur la Colonne Trajane qui devrait être publiée par le Vatican sur l'ordre du Pope. Or c'est une oeuvre qu'il ne peut finir qu'à Rome et qui pour lui représente l'oeuvre de sa vie scientifique*”; rugându-și familia să-l sprijine pentru a rămâne diplomat acreditat la Legația României de pe lângă Vatican, doamna Panaitescu credea că: „*Il pourrait finir son travail sur la Colonne Trajane et serait à sa place pour représenter de la Roumanie et des roumains de Transylvanie connaissant bien les problèmes. Je te prie de lire toi aussi la lettre qui Emil a envoyé par M. C. (Mihai Cămărășescu, n.n.) à Papa avec une copie du rapport qu'il a envoyé au général Antonescu*”⁷.

De asemenea, Panaitescu i-a scris și soacrei sale, Anna Lahovary: „*Sunt tulburat. Mai bine de zece ani din viață am dăruit Școlii din Valle Giulia. Am dat României cu drag și cu credință o instituție cum nu mai are alta. Socoteam că am dreptul de inițiativă de a mă retrage când și cum voi crede eu iar fapta creată de mine (firește că îmi amintesc de toți câți m-au ajutat și în primul rând de socrul meu), fapta care se vede limpede, strălucit la Roma, trebuia să fie onorată, fapta, nu cel căruia Dumnezeu l-a ajutat s-o săvârșească.*

Am fost rechemat pe 1 noiembrie ca un vinovat.

Voi afla un colț de țară unde să-mi duc viața numai cu mica mea familie, fără să mai știu nimic de nimeni.

Reparație. Nu poate fi decât una: anularea imediată a deciziei de rechemare. Fără această anulare nu pot să mă mai gândesc nici la opera științifică a vieții mele despre Coloana Traiană de care mă simt adânc legat.

Numai dacă s-ar face această anulare imediat m-aș gândi că ași putea primi Legația de la Vatican și numai pentru a termina cartea despre Coloană. Altfel simt că nu mai am niciun rost și lupta împotriva nedreptăților, ignoranței și nemerniciei încep să înțeleg că este zadarnică”⁸.

În schimb, regele și prietenii săi din țară l-au convins pe Ion Antonescu, care a acceptat ca arheologul, fiul unui general apreciat, să revină la Roma, în cadrul Legației României de pe lângă Vatican. Decizia în cauză s-a dovedit benefică.

Anii care au urmat n-au oprit proiectul la care Panaitescu i-a atras pe Virgil Vătășianu și Giuseppe Lugli, colaboratori prețioși, care vor urmări cu atenție mersul lucrărilor de copiere. Contribuția lor va avea o mare importanță pentru definitivarea replicii Columnei și a Forumului - acesta din urmă întruchipat într-o

⁷ În A.N.R., fondul cit., dosar 304, f. 3-4.

⁸ Cf. copia scrisorii, f. d., loc.cit., dosar 304, f. 7-10.

machetă al cărei ultim *collando* a fost evaluat la 25 ianuarie 1944, primind acordul acestor învățați⁹.

În ciuda războiului, a rigorilor și lipsurilor aduse de acesta, copia Columnei și reproducerea plastică a Forului au fost încheiate, iar lucrările adăpostite la loc sigur, așteptând vremuri mai bune.

Inițiatorul și susținătorul lor și-a păstrat în tot acest timp legături privilegiate cu Vaticanul și cercurile din jurul papei Pius al XII-lea, dar și cu numeroși învățați italieni. La 6 aprilie 1944, orele 10, apoi la 9 aprilie, era prezent - în costum de gală cu toate decorațiile - în Capela Sixtină și, a doua oară, în Sala Consistoriului, alături de diplomați și oficialități - peste 300 de participanți - la ceremoniile pascale prezidate de Sfântul Părinte¹⁰.

Imediat după Paști, ministrul Vasile Grigorcea l-a anunțat că a fost rechemat în țară, mandatul diplomatic încheindu-se la 1 iunie 1944. Decizia i-a provocat o mulțime de gânduri, complicându-i planurile.

La 17 mai îl găsim printre participanții la conferința lui Gaetano de Sanctis, *Intellettuali chiamati al banco degli accusati*, susținută la Palazzo della Cancelleria în prezența unui numeros public. Ziua următoare și apoi în 20 mai a urmărit conferințele lui Giorgio La Pira, *Finalità della vita intellettuale*, respectiv *Responsabilità della vita intellettuale*. Ideile promovate de cei doi savanți au provocat largi discuții, anunțând o radicală schimbare de ritm și direcție politică. În 24 mai a fost auditor la o altă conferință susținută de F. Romanelli, *Originea și dezvoltarea mozaicului la romani*, la Palazzo Orsini.

Italia era în acel timp sub panică, spiritele agitate abia puteau recepta cuvintele papei Pius al XII-lea rostite la 2 iunie; un lider spiritual pe care Em. Panaitescu l-a apreciat nu doar ca „mare suveran apărător al Romei”, ci și un „spirit creștin, înaltă conștiință de suveran și curaj de o mare răspundere”¹¹.

Em. Panaitescu, V. Vătășianu și Sever Pop au luat atunci drumul instanțelor diplomatice, și-au vizitat prietenii învățați italieni și au bătut la porțile redacțiilor de ziare.

La 21 octombrie 1944 l-au vizitat pe primul redactor de la „*Tempo*”, dr. Mosca, ca și pe directorul prestigiosului cotidian, Renato Angiolillo, câștigând bunăvoința și încrederea lor. Au fost și la redacția ziarului „*La Unità*”, ca să mulțumească pentru articolul din 4 octombrie 1944, *Romeni i romani*. Cei trei au căutat să facă cunoscută situația reală a Transilvaniei și imperioasa nevoie de a se revizui Dictatul de la Viena. Ei și mulți alții au contribuit la decizia de anulare a acestei odioase măsuri, explicând unor prieteni italieni, ca ambasadorul Fasciotti -

⁹ Cu detalii la Ioan Oprîș, *Virgil Vătășianu at the Romanian School in Rome (Accademia di Romania)*, sub tipar. Vezi și însemnarea lui Em. Panaitescu de pe calendarul din 1944: „*Suntem mai repede de acord de cum mă așteptam*”, A.N.R., *fondul cit.*, dosar 20, f. 15.

¹⁰ Cf. notița din carnetul VII/ 1944, A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 5, f. 53.

¹¹ Cf. însemnare din 25.IV.1944 pe calendar, *idem*, dosar 20, f. 61, 81.

fost reprezentant al Italiei la București, tocmai numit membru în Înalta Curte de Justiție -, filosoful Orestano Francesco, Pietro Nenni, De Michelis (fost consul la Cluj și Timișoara), contele Sforza, chiar lui Palmiro Togliatti, justetea cererilor lor.

Lui Em. Panaitescu anul 1944 i-a adus și alte incertitudini, culminând cu rechemarea sa, reînnoită la 1 octombrie.

La 13 ianuarie 1945, Em. Panaitescu și familia sa au fost primiți în vizită de rămas bun la papa Pius al XII-lea, fiind introduși de prietenul lor, cardinalul Tisserant. De la orele 11⁴⁵ la 12¹⁰ Pontiful Bisericii Romano-Catolice s-a întreținut cu interlocutorul său, îndeosebi asupra situației României, acesta informându-l despre soarta celor doi Antonești și starea familiei regale și căutând să arate că *“Occidentul părăsește prea ușor în mâinile Sovietelor Rusiei popoarele dintre Baltica și Marea Neagră”*, iar Sfântul Părinte concluzionând că *„situația Poloniei este similară cu a României”*¹².

Apelând din nou la legăturile sale înalte, Panaitescu a reușit să-și amâne și acum revenirea în țară, prietenii italieni ajutându-l să-i informeze și să-i convingă pe Nicolae Rădescu și Barbu Știrbei, dar și pe dr. Petru Groza asupra utilității sale în serviciul diplomatic al României din Italia.

Întreține acum intense legături cu prietenii săi - monseniorul Octavian Bârlea, cu preoții Bonaventura Moraru și Aloisiu Tăutu, cu N. I. Herescu, Al. Busuioceanu, ca și cu N. Petrescu-Comnen, dar și cu foștii bursieri români rămași în Italia. Doar că, la 5 iulie, când a vizitat expoziția rusului Evreinof, la Vatican, și-a notat opinia care nu-l va mai părăsi: *„penetrarea Rusiei comuniste în Occident”*¹³. Și care - coroborată cu ceea ce se petrecea în țară - nu-i mai oferea prea multă încredere în viitor.

La 17 ianuarie 1946 a participat în sala Borromini la deschiderea anului academic de la Corsi Superiori Studi Romani, ascultând discursul inaugural susținut de av. Enrico Molé, urmat de conferința prof. Quinto Tosatti, *Roma e AntiRoma: la Tradizione universalistica della nostra cultura*. I s-a părut, comparându-le cu anii când, tot acolo, asculta cursurile patronate de Galassi Paluzzi, că, înainte vreme, oratorii *„aveau stil și aveau suflet!”*¹⁴.

Tot mai retras și acceptând în jurul său doar câțiva prieteni, între care cei mai apropiați erau Virgil Vătășianu și Sever Pop, a asistat cu durere la degradarea instituției pe care a condus-o și cu temere la toate veștile rele de acasă.

Gândul la revenirea în țară îi stătea ca un ghimpe!

La rechemarea din 6 octombrie 1946 a autorităților române - adresată tuturor funcționarilor din străinătate - chiar a cerut banii necesari repatrierii, pentru a acoperi cheltuielile restante, ca și plata salariilor restante. A insistat pe mai multe căi să i se rezolve aceste solicitări corecte, dar n-a reușit, așa că s-a decis să rămână

¹² Detalii în notițele din dosarul 19/ 1945, A.N.R., *fondul cit.*, f. 1-2.

¹³ În calendarul din 1945, dosar 21, f. 103.

¹⁴ În calendarul 1946, dosar 22, f. 13.

în Italia. Un prieten de-al său, atașatul Mihai Cămărășescu, i-a comunicat în iunie 1947 că, acasă, chiar regele Mihai s-a interesat de soarta sa, la fel că existau toate șansele ca lucrarea sa despre Columna lui Traian să obțină finanțarea Vaticanului¹⁵.

În tot acest răgaz cu totul ostil lucrului, Panaitescu n-a încetat să cerceteze și să se documenteze asupra subiectului: o notiță din 13 noiembrie 1947 reținea că împreună cu G. Lugli, a controlat în for „*sustruzione deli Colonna*”¹⁶. Vizitele la muzee, lectura în biblioteci, întâlniri la Istituto Centrale del Restauro, numeroase întâlniri cu colaboratori ca Dinu Adameșteanu, Angelli Petrangeli, Petru Iroaie, Sever Pop, N. Dianu, Horia Roman, Claudiu Isopescu ș.a., scrisori adresate unor prieteni învățați italieni și români confirmă preocupările sale despre acest subiect. Acest interes i l-a împărtășit și lui Petrescu-Comnen, refugiat atunci la Florența, căci a considerat Columna „*o operă care trece cu mult peste ceea ce s-ar putea considera o chestiune personală*”¹⁷.

Cu toate că vânduse tot ce se putea vinde, și-a schimbat locuința, făcea economii din greu și îndura mari lipsuri, dar obligația de a încheia proiectul nu l-a părăsit ! Doar că - scria el în aceeași vară lui Comnen - „*am trebuință de liniște spre a da la tipar Columna, și sunt prins tot mai mult de gândul unei istorii a poporului român, întemeiată pe alte criterii decât cele repetate până la absurd în cărțile de până acum*”¹⁸.

Privat de funcții și de salariu, dar și de cetățenia română, Em. Panaitescu a trăit ultimii ani ai deceniului cinci și începutul celui următor într-o mare strâmtorare financiară și plin de îngrijorare. I-a venit însă în ajutor Vaticanul, care a subvenționat generos, din dispoziția papei, cercetările învățatului.

Istoricul Em. Panaitescu și-a legat deci, în mod definitiv, destinul de executarea copiei Columnei. În vederea acesteia a studiat o vastă bibliografie, notițele bibliografice păstrate în arhiva personală mărturisindu-i postum preocupările științifice obsedante.

Opera papei Sixt al V-lea (1585-27 august 1590) - considerat „*grande riformatore edilizia*” atât la Columna Traiană, cât și la cea Antonină - , care a lansat lucrări în for, notând starea statuii Sf. Petru, dar și informațiile privitoare la sculptorul Flaminio Vacca, „*un simpatico e giocondo diarista-antiquario*”, sunt consemnate în însemnările arheologului român făcute după lectura lui Lanciani (*L'opera di Sisto V*, St. C., vol. IV, p. 118-173). La fel, au fost studiate cărțile lui Lehmann-Hartherm (*Grabmonument - mit Sicherheit Augesparte-Kammern bestätigt die alte Tradition*), Theodor Mommsen (*Marcus S., Der Marcomanen Krieg - auter kaiser Marcus*)¹⁹. A reținut date despre Columnă și din lucrările lui Eugen Petersen

¹⁵ Cf. însemnările din 5 și 22.VI.1947, în dosar 23/ 1947, f. 1, 2, 4-5.

¹⁶ În carnetul X/ 1947, A.N.R., *fondul cit., supra*.

¹⁷ Cf. scrisoarea către diplomat, datată 6.VII.1949, A.N.R., dosar 268, f. 10.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Vezi notițe bibliografice în A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 43, f. 5-6, 8.

(*Marcus Säule-Beschreibung der Bildwerke Colona Antonina*, p. 71), Ellis H. Minns (*Schythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 122-123 despre daci), Antonio Muñoz (*Progetto di Transportare la Colonna Traiana in Piazza Colonne*, în „*Bolletino de la Capitale*”, 1938, giugno, nr. 9, respectiv proiectul lui Gian Lorenzo Bernini din 1665); idem, *Domenico Fontana. Architetto 1543-1607*, Roma, 1944, p. 7, 12, 32, 39, 40, 41, 43 privindu-l pe papa Sixt al V-lea), *A. Nibby (Roma nell'anno 1838*, II, apud N. A. Boni, nov. 1906, I, p. 18), *M. Rostovzeff (Schytien in der Bosphorus*, Berlin, 1931, cu informații despre Herodot); idem, *Traianus and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922), Alfred Domaszewski (*Die Fahnen in römische sfeere*, Wien, 1881, p. 7. 106, 122, referitor la Coloană)²⁰.

A adăugat date importante și interpretări rezonabile desprinse din lucrările lui Alfonso Chácon (Ciaconus) (*Historia utriusque Belli Dacici*), autor (1540-1599) cu ediții în 1576, 1585, 1616, W. Froehner (*Les Reproductions de la Colonna Traiana*, 1872), De La Barge (*Trajan*, 1877), Otto Hirschfeld (*Kleine Schriften*, Berlin, 1913) ș.a., reținând comentarii și pasaje care priveau monumentul. N-a trecut cu vederea nici studiile de început ale lui Emil Condurachi: *Autour des imitations pontique des monnaies d'Alessandre le Grand* („*Rev. Hist. du Sud-Est Européen*”, XXIII, 1946, p. 217-221) și *Quelques considerations sur la “Renaissance” des arts plastique à l'Epoque d'Hadrien* („*Rev. Hist. du Sud-Est Européen*”, XXIII, 1946, p. 57-70), ambele semnalate de Dinu Adameșteanu în *Fasti* (1946, nr. 1278, p. 161 și nr. 1576, p. 194)²¹.

Ca istoric s-a arătat preocupat de paralela dintre destinele unor mari conducători, reținând-o pe aceea dintre Traian și Alexandru cel Mare: preocuparea ne-o arată lectura cărții lui Ulrich Wilcken (*Alessandre le Grand*, Payot, Paris, 1933)²².

Și-a notat atent cele consemnate în urma citirii lucrării lui Attilio Degrassi (*Colonna Traiana*, în *Inscriptiones Italiae*, 1947, cu *Documento storico a composizione d'arte e conclusioni*)²³; a preluat de la P. S. Alfonso Bartoli, *Al lettore. Già Giacomo de Rossi*, ideile privind același monument²⁴.

Forul roman și componentele ansamblului au fost scrutate cu acribie, judecând detaliile constructive și tehnice, dar și interpretările ori opiniile celor care l-au premers în cercetare, tocmai pentru a înțelege locul specific al Columnei și contextul general arhitectural și peisagistic în care aceasta a fost ridicată și funcționează. Insistența sa demonstrează un intens și profund travaliu documentar, bibliografic și de studiu pe monument care marchează calitatea specialistului decis să „citească” un simbol crucial²⁵.

²⁰ *Ibidem*, f. 8, 12, 16, 20, 25.

²¹ *Idem*, dosar 42, f. 3, 4, 7.

²² *Idem*, dosar 41, f. 11.

²³ *Idem*, dosar 24, conținând mss. *Storia ed arte nelle Colonna Traiana* (35 p.).

²⁴ *Idem*, dosar 30, 51 p.

²⁵ *Idem*, dosar 25, f. 1-45, 52-144, 147-255, 258-259.

De la traduceri după Dio Cassius (*Historia Romanorum*), la revizuirea datelor săpăturilor din For efectuate în 1900, 1907 și 1912 sub conducerea lui Giacomo Boni și Jerome Carcopino, a fotografiilor, graficelor, releveelor și planurilor executate de-a lungul timpului, comentate cu aceștia; de la relecturarea studiilor (numeroase) arheologilor italieni, dar și aparținând lui A. von Domaszewski sau Marcel Durry (în special *La règne de Trajan d'après les monnaies*) și Leon Home (*Rome médiévale*, 1934, în *Histoire-civilisation-vestiges*, Paris), Panaitescu a extras tot ce părea esențial²⁶.

Și-a notat cu atenție drama monumentelor: „*La distruzione è un fenomeno fondamentale del medioevo - duranto un millenio centi una !*”.

A înțeles mai bine că, și la Roma, „*cel mai feroce și mai implacabil inamic a fost omul*”, omul medieval, romanul, care a văzut în ruinele antice doar o imensă carieră, utilizând materialele acesteia prin marmorarii și calcararii timpului pentru a ridica noi palate și case. A folosit acest prețios material la pavarea străzilor și mai ales a unor noi drumuri, considerate de autorități cel puțin tot atât de importante ca și armata Romei de altădată²⁷.

Studiind atent mărturiile a reținut detalii oferite de Corrado Ricci (în *Il Mercato di Traiano*, Roma, 1929), istoricul care a stabilit punctul de plecare al magnificenței Columnei la Ammiano Marcelino, în anul 356, învățat care a declarat-o cel mai important monument al lumii, dar și începutul dezastrului, în anul 663²⁸. Vreme de nouă secole Forul și Columna, ca și alte vestigii ale Italiei, au fost supuse jafului și interesului cupid al unor generații indifferente față de splendoarea lor. Abia în 1535, la vizita împăratului Carol al V-lea la Roma (mărturisită și de Rabelais), s-a redeclanșat interesul public pentru Columnă, ca în 1546 terenul din jurul acesteia să fie sistematizat, semnalând începutul unei atitudini protectoare.

Măsurile din 1812 și 1814 ale papei Pius al VIII-lea, cele ale cardinalului Pacca vor restabili definitiv Columnei un loc de mare vizibilitate și vor fundamenta astfel filosofia modernă privind monumentele istorice²⁹.

Panaitescu a cercetat cu acribie periodicele, mai ales „*Journal of Roman Studies*” fiindu-i de mare folos în orientarea opiniilor sale. Din cuprinsul prestigios al acestuia a notat multe informații, noi reținând-o pe aceea datorată lui Gardner: „*Columna Traiană și Marcus Aurelius sunt cele mai importante opere din toate timpurile*”³⁰.

²⁶ *Idem*, dosarele 31 (f. 1-16), 32 (f. 1-83), 33 (f. 1-16), 34 (f. 1-7).

²⁷ *Idem*, apud Leon Home, p. 126 și în dosar 35, f. 1-8, cu constatări după papa Iulian al V-lea.

²⁸ Cf. notațiile din dosarul 40, f. 1-15.

²⁹ Vezi în dosar 25, cu detalii privind Columna Traiană și cea dedicată împăratului Antoniu. Pentru prezentarea măsurilor este utilă lucrarea lui Ioan Oprîș, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Ed. Meridiane, București, 1986, p. 27, 29.

³⁰ În *Professor Wickhoff on Roman Art by Prof. Percy Gardner*, „*Journal Roman Studies*”, VII, 1917, p. 1-27, în dosar 41, f. 3.

Iată că - evaluându-i eforturile în mod corect - istoricul Panaitescu se arată ca un cititor sistematic de izvoare, de lucrări monografice și studii arheologice, lecturile sale confirmând nevoia unor comparații și analogii privindu-i pe geto-daci. Din atari rațiuni între notațiile biografice a reținut lucrările lui Paul Kretschmer (*Zum Balkan - Scythischen, Glotta*, XXIV, 1935; *Skythen u. Trakei*, 1940), Franz Cumont (*Symbolisme funéraire*, 1942) - de unde și-a notat basorelieful reprezentând un pretorian originar din Dacia, păstrat în Muzeele capitoline (p. 240, pl. XX) - , Arpadus Dobo (*Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciae que repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, 1940), ori Dorin Popescu (*Sciții în Transilvania*, în „*Transilvania*”, vol. LIXIV, 1943, p. 204-222), dar și cele înțelese dintr-o laborioasă lectură a operei lui Ovidiu, *Tristele (Ex Ponto III-IV și Tristia III-IV-V - Dachè è nel Ponto)*³¹.

Dacă reamintim că autorul acestor însemnări și notițe a fost un arheolog clasic, remarcat prin săpături întreprinse în Transilvania - îndeosebi la castrul de la Cășei și la cel de la Brețcu - găsim explicabilă atenția acordată izvoarelor și informațiilor de tip arheologic.

Apreciind fie și parțial acribia documentării sale asupra Columnei Traiane - așa cum reiese din sursele arhivistice - înțelegem amploarea și seriozitatea demersului său. Or, aceasta garantează rezultate performante!

Într-o scrisoare către președintele Comisiei Pontificale, cardinalul Nicola Canali, datată 12 ianuarie 1951, Panaitescu a reamintit că reproducerea Columnei și republicarea releveelor acesteia fusese hotărâtă de papa Pius al XI-lea (că așa stăteau lucrurile, că el a început lucrările o dovedeau corespondența sa cu Direcțiunea Generală a Muzeelor Vaticanului - care, de altfel, le-a și avizat - și legăturile sale permanente cu monseniorul G. B. Montini, secretar al papei însărcinat special să le urmărească). La acea dată lucrările erau încheiate: „*La riproduzione è stato eseguita al complete come nessun'altra e, col permesso della Commissione Cardinalizia, si conserva ora nei Sotterranei del Palazzo Lateranenze e per una parte nei magazzini del comune di Roma al Foro Traiano. Tutto sotto l'alta tutela della Santa Sede. Contemporaneamente il sotto scritto si è impregato di presentare una nuova pubblicazione sulla Colonna Traiana. Il suo lavoro era, sia nelle riproduzioni fotografiche e nei disegni, sia nella redazione del testo condotto già a buon punto, ma l'inniquità dei tempi ha arrestato l'opera sua, obbligandolo a pensare giornalmente solo alle esigenze della vita materiale della sua famiglia*”³².

Scriindu-i la 12 iunie papei Pius al XII-lea, Emil Panaitescu reamintește că „*da molti ani si occupa con la studio della Colonna Traiana. Il suo lavoro era, sia nelle riproduzioni fotografiche e nei disegni, sia nella raccolta del materiale e nella redazione del testo, condotto già a buon punto*”³³. Sigur, că dificultățile sale

³¹ Vezi în dosarele 36 (f. 1-21), 37 (f. 1-10); 38 (f. 1-7), 44 (f. 33, 67).

³² Cf. scrisoarea, Roma, 12 I 1951, A.N.R., fondul cit., dosar 268, f. 1.

³³ Cf. copia scrisorii, Roma, 12 VI 1951, în A.N.R., *Fond Em. Panaitescu*, dosar 280, f. 1.

materiale, situația sa postbelică au îngreunat și amânat încheierea studiului, care pentru a fi finalizat avea nevoie de timp și bani. Așa că a cerut pontifului „*un sussidio mensile per poter attendere tranquillamente alla stesura definitiva della sua opera*”³⁴. Lucrarea sa urma să aibă „*un carattere nuovo. Scribevi della Colonna Traiana sono per la prima volta studiati non come fonte per la storia della guerra dell'imperatore Traiano, ma come fonte essenziale, unica per la civiltà dacica*”; argumentele sale erau: „*La civiltà dei Geti e Daci è poco conosciuta. Solo incidentalmente grandi scienziati, come p. e. C. Jullian (Histoire de la Gaule), ha potuto parlare di una «véritable nation» dei Daci «et d'une activité continue de leur race». Ma le affermazioni generiche hanno valore solo se possono essere provate. Un materiale, quasi inedito, per conoscere la civiltà dacica e fornito dalle decorazione del piedistallo della Colonna Traiana, trascurato finì adesso completamente degli studiosi, archeologi e storici, nonostante il suo incontestabile valore artistico e storico*”³⁵.

Așa că, învățatul român urma să rezolve lipsurile, căci „*sempre partendo dai rilievi della Colonna Traiana, confrontati con le fonte letterarie, si possono conoscere le abitazioni dei Daci: fortezze, burgi dei principi, case dei contadini, villaggi. La struttura sociale, l'obligazione statale e militare, come anche le figurazioni umane: guerrieri, feriti, donne, fanciulli formato un capitolo nuovo ed ammissevole di vere imagines Dacorum*”³⁶. Toate aceste aspecte erau, în opinia învățatului, „*problemi in gran parte sconosciuti. Conoscere più esattamente l'ultimo popolo che ebbe il coraggio e la forza di resistere per più di un quarto di secolo all'espansione dell'impero romano, non sembra una vana fatica, ma una doverosa coscienza storica*”³⁷.

Venind în sprijinul prietenului lor român, învățații Gaetano Di Sanctis, Giuseppe Cardinali și Giulio Quirino Giglioli au intervenit la papă, rugându-l, la 22 iunie 1951, să-l ajute pe acesta pentru a încheia „*uno studio della Colonna Traiana dal punto de vista delle antichità daciche*”, adică - mai precis -, „*uno studio sistematico in cui l'insigne monumento venga considerato come fonte per la conoscenza della civiltà dacica, e che - a loro parere - il prof. Panaitescu sarebbe la persona più indicata per assumere e compiere felicemente un simile compito scientifico*”, căci doar el cunoștea „*la vera natura dei luoghi raffigurati nelle scene della colonna*”³⁸.

Cererea și susținerile - sprijinite eficient de cardinalul Montini - au fost acceptate de papă, căruia Em. Panaitescu i-a mulțumit la 23 iulie 1951, pentru „*l'immenso conforto morale di poter occuparmi di nuovo degli studi, in particolare di quelli che continuamente nei ricordo il mio Paese, adesso, tanto lontano*”³⁹. Pe lângă confortul moral era, desigur, și cel financiar - numit în scrisoarea de recunoștință „*grande opera di bene*” - , care era estimat de învățatul român la cca.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, f. 2.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Cf. copia scrisorii, Roma, 22 VI 1951, *idem*, f. 4.

³⁹ Cf. copia scrisorii, Roma, 23.VII.1951, *idem*, f. 6.

6 milioane lire italiene, repartizate 50.000 lire/ lună, timp de doi ani, sumă prea bine cunoscută de membrii Comisiei Cardinalilor⁴⁰.

Prin intermediul monseniorului Montini, Panaitescu a transmis papei gratitudinea sa pentru că i-a ascultat cererea și l-a sprijinit acordându-i 50.000 lire. Subvenția în cauză fusese sprijinită și datorită prietenului său B. Nogara, implicat în acest demers. În următorii ani, tot de la Sfântul Scaun, i-au venit și alte fonduri, înlesnindu-i lui Emil Panaitescu și familiei sale supraviețuirea⁴¹. Așa se explică de ce la 18 februarie 1953, românul a ținut să mulțumească secretarului de stat, de atunci, G. B. Montini, pentru excepționala bunăvoință a papei, care, prin rectorul Universității din Roma, prof. G. Cardinali, i-a acordat alte 190.800 lire! Binefăcătorului, Sfântului Părinte, i-a adresat de Paști, o scrisoare care-l omagia drept cel care „*ghidează lumea creștină*”, recunoscându-i merite incontestabile: „*Risusciterà il mio popolo, come risusciteranno tutti i populi, oppressi della più diabolica tirannia. Le chiese saranno di nuovo nel mio Paese sendo delle anime e creatrici di valori spirituali*”⁴².

S-a achitat istoricul Panaitescu de obligațiile asumate? Iată o întrebare la care răspund documentele: da, în vara anului 1951 cel puțin o bună parte a desenelor făcute de acesta au ajuns la comanditarul lucrări, Sfântul Părinte. Confirmarea o avem în scrisoarea lui G. B. Montini din 14 iulie 1951: „*E' pervenuta nelle mani dell'Augusto Pontifice l'istanza de Ellagli ha umiliate, in data 24 giugno n.s., per espor Gli il nuovo disegno, da Lei concepito, di studiare e illustrare la Colonna Traiana, sotto l'aspetto di fonte unica ed essenziale per la conoscenza della civiltà dacica*”⁴³.

Papa chiar a studiat documentele istoricului român și a notat impresiile sale, transmise autorului de același susținător al său: „*Nella modesima istanza. Ella ha espresso fiduciosamente il desiderio che le ricerche, già iniziate e condotte a buon punto, possano essere da Lei terminate, con il benevolo aiuto del Santo Padre.*

Sono lieto di significare che Sua Santità, il Quale, come è noto alla Signoria Vostra Illustrissima, tanto apprezza ed incoraggia, per quanto Gli è possibile, anche gli studi umanistici, Si è denigante degnato di concedere la somma di L. 50 000 (cinquantamila) mensili, a decorrere dal 1° iuglio del corrente anno fino al 31 dicembre 1952, per il compieto dell'opera archeologica suindicata (subl. n.).

La somma complessiva rimane a disposizione della S.V. presso questo Segretaria di Sato, la quale provvederà a rimetterLe le signole quote mese per mese. A suo tempo, qualora il lavoro non fosse dato alle stampe, Ella verrà depositarne

⁴⁰ Vezi un alt concept de scrisoare către Sfântul Părinte, f. l., f.d., *ibidem*.

⁴¹ Vezi scrisorile lui Em. Panaitescu adresate lui G. B. Montini la 5.VI și 24.XII.1951, ca și o scrisoare către signorina Margherita Guarduci din 12.VI.1951. La 18.V.1951, B. Nogara i-a transmis, tot monseniorului Montini, mulțumirile arheologului pentru subvenția acordată, toate în dosarul 278, f. 1-3, 5.

⁴² Cf. scrisorile lui Em. Panaitescu către G. B. Montini din 18.II și 5.IV.1953, A.N.R., *fond cit.*, dosar 278, f. 5-6, 7.

⁴³ Cf. scrisoarea cu antet Segretaria di Stato di Sua Santità, nr. 255316/s/ Dal Vaticano, 14 iuglio 1951 către Em. Panaitescu, viale Parioli 43, A.N.R., dosar 179, f. 1.

copià presso la Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Con sensi di distinta stima mi professo, de la Signoria Vostra Illustrissima devotissimo G. B. Montini”⁴⁴.

Correspondența consemnată probează susținerea morală și financiară de către papă a lucrării monografice destinată Columnei Traiane. Așa cum a fost această susținere marcată și pentru ampla lucrare de reproducere a monumentului, coordonată de același Emil Panaitescu. Istoricului, de altfel, i s-a și confirmat, la 25 ianuarie 1953, suma de 190 800 lire „*concessa dalla bontà del Santo Padre al Prof. E. Panaitescu*”⁴⁵.

Între multele lucrări pe care le-a făcut singur sau i-a îndemnat pe alții să și le asume, cea destinată Columnei a încheiat în mod magistral opera arheologului Panaitescu. Rezultatele demersurilor și strădaniei sale sunt de cea mai lungă durată, amintind la București și la Roma, în mod convingător, datele și condițiile privitoare la nașterea poporului român.

În octombrie 1955 o delegație de istorici români - condusă de Petre Constantinescu-Iași - din care au făcut parte Constantin Daicoviciu, David Prodan, Gheorghe Ștefan și Ladislau Banyai - a participat la lucrările Congresului internațional de istorie de la Roma. Evenimentul în sine și prezența românilor la prestigioasa reuniune - prima după război - au fost bine receptate de mediile academice italiene și de istoricii prezenți.

După întoarcerea în țară, Constantin Daicoviciu a înaintat un raport conținând mai multe propuneri și note critice avansate în baza întrevederilor sale cu savanții prezenți la congres. Între altele a semnalat „mulajele Coloanei Traiane făcute acum 12 ani pentru România”, care se găseau „împachetate și achitate în subsolul palatului de expoziții din Roma, fiind proprietatea statului român”⁴⁶. N-a rămas nesemnalată nici situația Școlii Române de la Roma, subiect la care „lumea științifică din Italia și-a exprimat dorința de a se redeschide” ca institut de cercetare, criticând direct faptul că biblioteca acesteia se afla „sub cheie”, în păstrarea lui Claudiu Isopescu⁴⁷. Nimic din cuprinsul raportului nu lasă să se întrevadă că ar fi luat legătura cu fostul director al Școlii și cel răspunzător de executarea copiilor Columnei, prof. Emil Panaitescu. Cu alți învățați legați de Școală, ca Giuseppe Lugli și Dim Adameșteanu (menționați ca atare când propune să li se trimită publicații din țară) ne pare însă sigură revederea.

Să fi conservat oare prestigiosul învățat clujean și atunci o atitudine ostilă fostului său profesor, Emil Panaitescu sau pur și simplu acesta nu mai conta, drept care nu l-a mai menționat?

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Cf. scrisoarea cu același antet, nr. 298 037/ S/ Dal Vaticano, 25 febbraio 1953 către prof. Giuseppe Cardinali, Rettore Magnifico de ll'Università di Roma, semnată de F.ro Sac Cantagalli Gaspare, ANIC, fondul cit., dosar 179, f. 3.

⁴⁶ Vezi raportul din 31.X.1955, în A.N.R., fond Institutul Român de Relații Culturale cu Străinătatea, dosar II/ 278, f. 163-165.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 164.

O dezaprobare mai veche pe seama ducerii de către Panaitescu a unei inscripții române originare de la Cășei la Roma, pentru studierea ei acolo sau, poate, oportuniste de moment să-i fi dictat arheologului clujean refuzul unei întâlniri cu acesta? Deocamdată nu putem răspunde celor de mai sus, încredințând viitorului mai multe clarificări în aceste direcții.

A șterge „colbul” uitării în ceea ce îl privește pe Em. Panaitescu, ne apare, acum, când rezultatele strădaniei sale și ale asociaților săi - toți, absolut toți legați de Școala Română de la Roma - pot fi admirate la Muzeul Național de Istorie a României, și o obligație, dar și un act de dreptate.